

MISINFORMAČNÍ A DEZINFORMAČNÍ OBSAHY PODLE KONZUMENTŮ ZPRAVODAJSKÝCH MÉDIÍ

Zpracovala: Agentura Focus (PhDr. Jaromír Volek, Ph.D.)
Za CEDMO projekt: Mgr. Veronika Macková, Ph.D., Ing. Mgr.
Kateřina Turková, Ph.D.

Úvod

V posledním desetiletí jsme ve veřejném prostoru svědky nárůstu zavádějících a manipulativních informací, které bývají sice různě označovány, ale mají podobné společenské dopady. Oslabují stabilitu, resp. hodnotovou kohezi rozvinutých pozdně moderních společností, ve kterých oslovují zvláště socio-ekonomicky, vzdělanostně a kognitivně znevýhodněné konzumenty médií. Nejen v české společnosti vystavené tlaku vážné socioekonomické a bezpečnostní krize, hraje tento fenomén významnou roli.

Předložená pilotní studie přibližuje, jak různé skupiny běžných mediálních konzumentů reflektují problematiku zavádějících zpravodajských obsahů, tedy takových, které se neopírají o empirickou evidenci, či takovou evidenci záměrně i nezáměrně zkreslují.

Analýza se speciálně věnuje recepčním strategiím a taktikám, které užívají konzumenti zpravodajských obsahů při jejich dekódování, přičemž zasazuje danou „čtenářskou praxí“ do širšího rámce reflexe obecnějších názorů respondentů na škodlivost, identifikovatelnost a potřebu monitoringu zavádějících zpravodajských obsahů. A v neposlední řadě přibližuje i názory respondentů omezování práva na živé informace.

Studii otvíráme terminologickým vymezením kategorií, které významově sytí univerzální označení zavádějící zpravodajské obsahy. Následuje teoretická expozice a konceptualizace, ze které vychází analýza čtyř diskusních skupin a závěrečná komparace jejich recepčních strategií a taktik.

Analýza vychází z předpokladu, že zavádějícím zpravodajským informacím lze do jisté míry odolat, pokud budou jejich konzumenti schopni kritické recepce, jež zahrnuje, jak znalostní a komunikační kompetence, tak dovednosti nezbytné pro ověřování obsahů zpravodajských médií. Řada studií ukazuje, že posílení tzv. zpravodajské gramotnosti pomáhá omezovat formování a šíření dezinformací a konspiračních teorií (např. Craft et al., 2017; Vraga et al., 2020), byť je zřejmé že i rozšiřování recepčních dovedností a znalostí

běžných konzumentů médií má své limity (např. Jones-Jang et al., 2019). V tomto smyslu reflektuje náš přístup i nepominutelnou váhu individuálních kognitivních limitů běžných konzumentů médií.

Analýza vychází z dat získaných formou skupinových rozhovorů realizovaných mezi obyvateli čtyř početně a regionálně odlišných měst v ČR.

Zadání analýzy

- A. za pomoci kvalitativní metodologie analyticky popsat názory respondentů na ne/důvěryhodnost domácích zpravodajských médií v kontextu jejich dezinformačního potenciálu,
- B. analyticky popsat, co si respondenti představují pod označením dezinformační obsah,
- C. analyticky popsat, jak vnímají respondenti potřebnost monitoringu dezinformačních obsahů,
- D. analyticky popsat, jak respondenti postupují při konzumaci zavádějících zpravodajských obsahů.

Technické požadavky zadavatele na metodu sběru dat a strukturu respondentů

- A. Sběr dat bude proveden metodou moderovaných skupinových diskusí (focus groups),
- B. Budou realizovány čtyři skupinové rozhovory složené minimálně z 32 respondentů (4x8),
- C. Diskuse budou realizovány ve čtyřech typech lokací,

- D. Každá diskusní skupina bude mít odlišné složení z pohledu typu konzumovaných médií (viz příloha 1 rekrutační dotazník),
- E. Každá ze 4 skupin bude respektovat jako celek rozložení základních sociodemografických charakteristik populace 18+ (pohlaví, vzdělání, věk: 18-39, 40-59, 60+).

Hlavní cíle a úkoly studie

Předložená pilotní studie přibližuje, jak různé skupiny běžných mediálních konzumentů reflektují problematiku zavádějících zpravodajských obsahů, tedy takových, které se neopírají o empirickou evidenci, či takovou evidenci záměrně i nezáměrně zkreslují.

Analýza se speciálně věnuje recepčním strategiím a taktikám, které užívají konzumenti zpravodajských obsahů při jejich dekódování, přičemž zasazuje danou „čtenářskou praxí“ do širšího rámce reflexe obecnějších názorů respondentů na škodlivost, identifikovatelnost a potřebu monitoringu zavádějících zpravodajských obsahů. A v neposlední řadě přibližuje i názory respondentů na omezování práva na živé informace. Závěrečná komparace hledá na úrovni čtyř analyzovaných diskusních skupin složených z respondentů s různými zpravodajskými preferencemi, odpověď na otázku: zda, a pokud ano, jak se liší názory a recepční strategie/ taktiky pravidelných konzumentů dezinformačních médií, od těch, kteří dávají přednost mainstreamovým médiím.

Cílem studie bylo prohloubit porozumění mechanismům, které užívají mediální konzumenti při dekódování zavádějících zpravodajských obsahů. Jakkoliv jde jen o pilotní sondu, jejíž výsledky nelze zobecňovat, některá její zjištění jsou nejen překvapující, ale především poněkud deprimující.

Vzhledem k explorativní a povaze dané studie, která má za úkol připravit půdu pro širší kvantitativní, reprezentativní výzkum domácí majoritní populace v dané oblasti, využili jsme

analytické techniky, jejichž zjištění lze interpretovat za pomoci předpokladů zakotvené teorie. Design analýzy použil jako metodu sběru dat skupinové moderované rozhovory. Pro analýzu samotných výroků a konverzace respondentů, byl užit postup, který vychází z metodologických předpokladů recepční analýzy.

Díličí výsledky provedeného výzkumu

Studie naznačuje správnost předpokladu, že pravidelní konzumenti dezinformačních médií užívají při konzumaci zavádějících zpravodajských obsahů částečně odlišné recepční strategie a taktiky než konzumenti mainstreamových médií. Tato odlišnost souvisí primárně s tím, že se neidentifikují se stávajícím socioekonomickým a politickým uspořádáním. Jak ukazuje předložená studie, jejich pohled je antisystémový. Jinými slovy, výchozí komparace umožňuje oddělit pražskou skupinu pravidelných konzumentů dezinformačních médií od ostatních tří diskusních skupin, které byly složeny z konzumentů mainstreamového zpravodajství.

V následující pasáži přibližuje hlavní odlišnosti a podobnosti mezi recepční praxí těchto dvou typů respondentů, a to zvláště v optice následujících dvou otázek: (a) Jak respondenti reflektovali nejen amplifikaci mis/dezinformačních obsahů, ale i potřebnost jejich monitorování a sankcionování? (b) Jaké recepčních strategií a taktiky používali respondenti při dekódování vybraných zpravodajských materiálů?

Recepci zpravodajských obsahů a posuzování jejich pravdivosti ovlivňuje zásadním způsobem míra do jaké se shodují, nebo neshodují s názory recipientů. Analýza naznačuje, že tato recepční determinanta hrála nejsilnější roli mezi pravidelnými konzumenty dezinformačních médií. Jejich vnímání dezinformačních obsahů bylo rozhodujícím způsobem determinováno antisystémovým, protirežimním naladěním, které bylo výrazně kritické, s náznaky sociální paranoie a konspiračními předpoklady.

Část respondentů z této skupiny hledala odpověď na své, resp. společenské problémy idealizací před republikánského, monarchistického uspořádání společnosti. V tomto smyslu navrhovali zrušit Ústavu, a zvláště pak Senát. Objevily se ale i návrhy na zrušení politických stran, respektive voleb. Výše naznačené velmi kritické vnímání stávajícího režimu se promítlo i do negativní recepce důvěryhodnosti domácích médií. Respondenti měli problém označit za důvěryhodná jakákoliv domácí mainstreamová média.

Jinými slovy, téměř celá skupina deklarovala nespokojenost s životem v ČR. Skupinová diskuse s těmito respondenty naznačila, že přijímají zvláště informace, které jsou v souladu s jejich názory, a odmítají informace, které jsou s nimi rozporu. Zvláště druhá, odmítající, recepčně selektivní varianta byla v této skupině silnější než v diskusích pravidelných konzumentů mainstreamových médií. Toto zjištění je v souladu s předchozími výzkumy v dané oblasti (např. Van Bavel & Pereira, 2018).

Pro konzumenty dezinformačních médií byla rozhodující hodnotová shoda s recipovanými zpravodajstvím. Způsob jejich recepce mediálních obsahů byl nezávislý na empirické ověřitelné a pravdivosti přijímaných zpravodajských informací, a tudíž otevřený dezinformacím. Rozhodující roli hrála saturace potřeby kognitivní konzistence, kterou tito respondenti naplňovali tak, že názorový souběh se zpravodajskou informací chápali jako indikátor její validity.

S hodnotovou orientací souvisí těsně žitá zkušenost sociálních aktérů. Ta hraje při posuzování korespondence zpravodajských obsahů s realitou důležitou roli. Individuální zpracování zpravodajských informací má tendenci podléhat, resp. přizpůsobovat se dříve zachycené zkušenosti (intepretaci), zvláště, když jde například o setkání se zpravodajským zkráslením, které funguje de facto jako metakognitivní indikátor ne/pravdivosti. Jak bylo opakovaně empiricky zjištěno, jedinci mají tendenci považovat opakovaná sdělení za přesnější (Reber a Unkelbach, 2010).

I tato druhá recepční determinanta souvisí s obsahovou a tematickou selektivitou respondentů. Analýza ukazuje, že zvláště pravidelní konzumenti dezinformačních médií a jejich obsahů mají tendenci vytvářet „uzavřený komunikační obvod“, ve kterém dochází k selektivnímu posilování dezinformační agendy. Tento mechanismus se zvláště manifestoval u analyzované recepce článku, který negativně tematizoval regulační roli EU. Respondenti zde vycházeli z negativního předporozumění, resp. z opakované kritiky EU. Ta se sice vyskytovala ve všech skupinách, ale byla nejradikálnější mezi pravidelnými konzumenty dezinformačních médií, kteří v dané souvislosti výrazně artikulovali význam „národních zájmů“, často za pomoci různých forem tzv. banálního nacionalismu (Billig, 1995). Dekódování testovaného článku tak probíhalo na základě petrifikovaných negativních očekávání a stereotypů vztažených vůči EU. Vidíme zde aplikaci mnohokrát výzkumně potvrzeného zjištění, že předchozí, resp. opakované vystavení recipienta jedné interpretaci, lhotejno zda je pravdivá či nepravdivá, zvyšuje pravděpodobnost, že bude akceptována (např. Lewandowsky et al., 2012; Schwarz et al., 2007; Pennycook et al., 2018; Unkelbach et al., 2019; Schwarz a Jalbert, 2020).

Zvolenou recepční taktiku užívali respondenti také vůči ukrajinským uprchlíkům. Vycházeli přitom zvláště z anti-ukrajinského předporozumění, kterým racionalizovali své kulturní stereotypy, resp. negativní rámování Ukrajinců jako těch, kteří jsou zvýhodňováni před Čechy. V tomto smyslu byl podobný přístup respondentů, z pražské skupiny a z kombinované tábořské skupiny, která měla ve svých názorech ke skupině pravidelných konzumentů dezinformačních médií nejbližší. V obou případech hrál při akceptaci dezinformačních protiukrajinských sdělení klíčovou roli adaptivně obranný mechanismus respondentů – něco na tom bude. Informační zakuklenost obou skupin naznačovala i jejich shoda při zpochybňování, resp. relativizaci masakru v ukrajinské Buče. Je pravděpodobné, že pražští respondenti i část tábořských konzumuje stejné nebo názorově příbuzné zpravodajské zdroje.

Mezi respondenty, kteří se izolovali v uzavřeném dezinformačním obvodu byla výrazně nižší schopnost přesně rozlišovat mezi skutečným a pouze viděným/slyšeným sdělením, a

jelikož primárně vycházeli ze zpravodajského materiálu, který reprodukoval názory, které již znali. Tento závěr je souladu s předpokladem kognitivních teorií, jež, že důvěra ve falešné zpravodajství má kořeny v základních kognitivních procesech, nikoliv primárně v motivovaném uvažování. Popsaný mechanismus je relevantní i pro identifikaci zavádějících (falešných) zpráv v prostředí sociálních médiích, kde zvyšuje pravděpodobnost opakovaného vystavení se totožné či podobné zavádějící informaci efekt konverzační ozvěny (echo chambre) (Schwarz & Jalbert, 2020; Törnberg, 2018).

Přestože kvalitativní studie neumožňuje exaktně měřit kognitivní schopnosti respondentů, sledovala analýza jejich schopnost analyticky testovat, resp. ověřovat pravdivost zpravodajských obsahů i jejich ochotu k takové aktivitě.

Podle této výzkumné perspektivy, která vysvětluje důvěru k falešným zprávám nedostatečně rozvitými kognitivními, tedy analytickými i vědomostními schopnostmi respondentů, jsou jedinci s vyšším kognitivním skórem přesnější v rozlišování mezi pravdivými a falešnými zprávami (Pennycook & Rand, 2019), a to bez ohledu na politickou orientaci zpravodajství, respektive jeho shodu s názory konzumentů.

Podle řady výzkumu hraje vedle základních kognitivních dispozic klíčovou roli také schopnost běžných konzumentů médií kriticky reflektovat potenciální zpravodajské komunikační distorze a ideologické spiny (Craft et al., 2017; Jones-Jang et al., 2019).

Analytická schopnost respondentů rozlišovat mezi pravdivým a nepravdivým zpravodajstvím nebyla vysoká, ale až na výjimky neměli problém porozumět testovaným zpravodajským obsahům, resp. smyslu a cílům publikovaných materiálů. Na rozdíl od ostatních recepčních dimenzí nevykazovala v této skupina pravidelných konzumentů dezinformačních médií odlišné kognitivní a vzdělanostní kompetence. Jinými slovy, jejich mediální, resp. zpravodajská gramotnost nebyla nižší ani vyšší než v ostatních skupinách, kde se projevovala velmi omezené schopnost ověřovat testované materiály, přesněji řečeno, limitované povědomí o tom, jak a kde by se daly ověřovat.

Druhou oblastí, ve které se projevovaly poznávací a vědomostní limity respondentů byla samotná reflexe fenoménu dezinformačních obsahů, které respondenti nejen velmi obtížně definovali, ale většina nedokázala uvést ani jeden příklad dezinformačního sdělení. Problém měli respondenti i s vysvětlením příčin a motivací, proč bylo konkrétní dezinformační sdělení publikováno.

Až na respondenty z pražské skupiny, kteří pohlíželi odmítavě na monitoring dezinformačních sdělení, byli ostatní rozděleni v názoru na jeho potřebnost. Či nepotřebnost. Část jej vnímala jako užitečný, část jako útok na svobodu slova, resp. cenzuru svého druhu. Pochybnosti se týkaly zvláště možného zneužití takového monitoringu vládou pro státní propagandu. Ve všech skupinách se tak manifestovala nedůvěra respondentů ke státním institucím, a také k neziskovým organizacím, pokud monitoring dezinformací provádějí právě ony.

Současně někteří respondenti relativizovali možnost odlišit přesné informace od dezinformací. Touto poznávací skepsí zdůvodňovali téměř všichni respondenti odpor k sankcionování běžných sociálních aktérů za šíření názorů ve veřejném prostoru, byť by byly nepravdivé. V této otázce panovala ve všech skupinách výjimečná shoda.

Shrnutí

Shrneme-li uvedená zjištění, jeví se jakákoliv snaha decizních orgánů bojovat s dezinformacemi jako značně problematická, a především neefektivní. Jak přesvědčovat veřejnost o škodlivosti dezinformačních obsahů, když si její nejrizikovější segmenty nedovedou ani představit, co se za takovým označením skrývá?

Poslední komparativní dimenze zahrnuje porovnání způsobů, jak respondenti dekódovali vybrané modelové zpravodajské materiály. Analýza sledovala dva typy konzumačních mechanismů: recepční strategii a recepční taktiku.

V prvním případě jde o obecnější a trvalejší tendenci respondentů přijímat/odmítat mocenské zájmy tušené (nezřídka mylně) za danými zpravodajskými obsahy. Analýza druhého mechanismu, recepční taktiky, sledovala způsob, do jaké míry pracovali respondenti s testovanými zpravodajskými materiály subverzivně. Přesněji řečeno, zda, a pokud ano, jak uskutečňovali jejich překódování. Zda jen umocňovali jejich původní zakódování, což je například typické pro konspirátorské přexponování hrozby, nebo zda je přepisovaly proti smyslu jejich původního zakódování, což se de facto kryje s Hallovým opozičním dekódováním (1973).

I poslední odpověď na výzkumnou otázku (č. 4) ukazuje odlišnost pražské skupiny, ve které převažovala rezistentní recepční strategie, která vycházela z proti-systémového vnímání mainstreamových mediálních obsahů. Její členové přistupovali k testovaným zpravodajským materiálům, které až na jednu výjimku, pocházely z dezinformačního mediálního spektra či jeho šedé zóny, jako k názorově kongruentním. Často tak volili recepční taktiku, která umocňovala původní význam sdělení. A tak dokonce i v „alternativní“, apolitické reportáži o „chemtrails“ viděli někteří pražští respondenti vliv mocenské manipulace a působení sil v pozadí. Tato konspirační optika občas probleskovala i v ostatních skupinách, ale v daleko menší intenzitě. Většinou zde převažovala artikulace neurčitého paranoidně konspiračního pocitu ohrožení, se kterým spojovali respondenti i mainstreamová média.

Respondenti v pražské a částečně i tábořské skupině vycházeli z obecné protiukrajinské recepční strategie, na kterou roubovali individuální recepční taktiky, které propojovaly s různými neválečnými tématy – ekonomickou situací, ale i s osobní zkušeností, včetně opakující se kritiky příliš velké podpory Ukrajiny. V tomto smyslu můžeme hovořit o

převažující recepční strategii, která byla rezistentní vůči dominantnímu proukrajinského spinu mainstreamových médií.

Naznačené anti-systémové sociopolitické předporozumění a národovecké optice nejen pražské, ale i táborské skupiny, doplňovali i konspirační naladění, respektive jednotící spiklenecký pohled jejich členů, kteří se cítili dobře v sebelegitimizačních mýtech „Čechů, kteří jsou tady doma“ a „Čechů, kterým se tu ubližuje“, zvláště podporou uprchlíků. V dané souvislosti bychom mohli hovořit o použití imanentního konspiračního narativu, který je součástí historicky konstituovaného rezervoáru spikleneckých teorií, jež jsou produktem kolektivní imaginace a zasahují populaci na hlubinně nevědomé úrovni. Persvazivní efektivita takových vyprávění je dána jejich historickou flexibilitou, otevřeností svého druhu, která poskytuje velký projektivní prostor zvláště pro nejisté či úzkostné sociální aktéry, jací se vyskytovali i v realizovaných diskusních skupinách. Propojení jejich žitých úzkostí s konspiračním nastavením imanentního narativu, vytváří hermeticky uzavřený, a v tomto smyslu totalizující pohled na svět jako spiknutí, pohled, který odolává racionální argumentaci.

Mezi uživateli této konspirační recepční strategie převládali spíše „pasivní příjemci“ dezinformačních a spikleneckých vyprávění, kteří se cítili dobře v roli skupinových souběžců, jimž dezinformace a konspirační narace poskytují pouze návod, jak reagovat na exponované hrozby. Druhý typ, který aktivně šíří dezinformace a konspirace, s cílem naplnit své mesianistické cíle ochránit společnost před kolektivní hrozbou, se v čisté podobě ani v jedné skupině nevyskytoval. Přesněji řečeno takové aspirace nikdo z respondentů manifestně neartikuloval.